

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Psychoanalyse als wetenschap: wat wil zij niet weten?

Willem van Tilburg

De wetenschappelijk status van de psychoanalyse gaat haar beoefenaars en sympathisanten, als men de toonaangevende tijdschriften mag geloven, zeer ter harte. Het is echter de vraag of de consequenties daarvan voldoende beseft worden, zowel waar het de dagelijkse praktijk betreft als het beleid van psychoanalytische verenigingen.

Inleiding

Psychoanalyse is voor mij primair een methode om door mensen als problematisch ervaren vormen van beleving en/of gedrag therapeutisch te beïnvloeden. Essentieel is dat ik daarbij zo veel mogelijk gebruikmaak van op wetenschappelijke wijze verkregen inzichten. De opvatting dat de wetenschappelijke onderbouwing van de psychoanalyse essentieel is voor haar legitimatie wordt door de meeste van haar beoefenaars, de door hen behandelde patiënten en anderen, met mij gedeeld; dat hoeft niet te verbazen, want alleen daardoor is de psychoanalyse te onderscheiden van de alternatieve behandelvormen. Psychoanalytici wensen nu eenmaal niet op één lijn gesteld te worden met iriscopisten en dergelijke. Mijn betoog gaat over de consequenties hiervan. De vraag in de titel suggereert dat deze wellicht niet altijd getrokken worden. Aan de hand van een vignet uit een van mijn analyses ga ik proberen zo concreet mogelijk een van die consequenties te bespreken. Die gaat over onze omgang met de psychoanalytische theorie, met name over de vraag hoe serieus wij ons bekommeren om haar status.

Een vignet

De heer X is ruim veertig jaar oud en al meer dan zes jaar bij mij in analyse. Ik lees het materiaal van al die jaren door en registreer het volgende fragment. Na ongeveer twee jaar begint hij op een maandag te vertellen, hoe hij zich de avond daarvoor tijdens een bezoek aan de Koninklijke

Prof. dr. W. van Tilburg is hoogleraar in de klinische psychiatrie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij is tevens werkzaam als A-opleider in de psychiatrie van GGZ Buitenamstel en als psychoanalyticus.

Correspondentieadres: Valeriusplein 9, 1075 BG Amsterdam. E-mail: willemv@ggzba.nl

Schouwburg in Den Haag ergerde aan het publiek, dat hij een al te aristocratische en standbewuste uitstraling vond hebben. Hij is zelf vanaf zijn negende jaar in Wassenaar opgegroeid. Hij moet denken aan de verhuizing van Oldenzaal, de stad waar hij zijn vroege jeugd heeft doorgebracht en waar hij sterk aan gehecht was, naar Wassenaar, op zijn negende jaar dus. Hij realiseert zich hoe verdrietig hij daarover was; hij herinnert zich opeens dat hij in die tijd een rood jasje van zijn moeder kreeg, dat hij erg mooi vond. Hij was daar blij mee, wilde het weliswaar niet aantrekken, maar aalde het voortdurend en nam het mee naar school om het aan zijn vriendjes te laten zien. Als hij naar het jasje keek, had hij het gevoel dat zijn verdriet over alles wat hij door de verhuizing kwijtraakte een beetje overging. Hij zegt: 'Dat is nu typisch voor mij, kleding, materie, een ding om je verdriet te verdragen, om je af te leiden.' Uit het materiaal maak ik op dat wij in de voorafgaande maanden bezig waren met het bespreken van het gevoel van eenzaamheid, er niet bij horen, afgewezen worden, gefrustreerd worden. Hij heeft dat gevoel vanaf zijn vroege jeugd bij zich gedragen en heeft het sindsdien bij voortduring trachten te ontvluchten met behulp van uitgebreide fantasieën, soms omgezet in activiteiten, waarin attributen, zoals kleding en sieraden, een prominente rol speelden.

Opeens valt het mij in mijn aantekeningen op dat hij op donderdag in de laatste sessie voorafgaande aan dit weekend de opmerking maakte dat ik weinig fantasie liet zien in mijn kleding en altijd hetzelfde jasje droeg. Dat hij mij een weinig modebewuste calvinist vond, zonder de Schwung van de aristocratie. Dat gold overigens merkwaardigerwijs ook voor de paar echte vrienden die hij had. Dat waren ook allemaal van die gereformeerde jongens, heel anders dan hijzelf. Dat hij het wel leuk vond om die donderdagochtend, toen ik wat aan de late kant was, samen met mij de trap op te lopen naar de praktijkruimte, 'voor het eerst na twee jaar'. Het leek alsof er buiten de praktijkruimte even minder afstand was dan gewoonlijk. Meestal vindt hij mij in vergelijking met hoe hij mij ervaart in de spreekkamer daarbuiten veel gereserveerder. Ik ging daar toen niet op in. Later heb ik, volgens mijn aantekeningen, ook niet expliciet het verband gelegd tussen het materiaal van deze beide dagen.

Ik geef u nu een eerste theoretische reflectie, zo dicht mogelijk bij het materiaal blijvend. Ik vraag mij na het opnieuw doorlezen af of hij in die twee, door het weekend gescheiden dagen niet met twee variaties op hetzelfde thema bezig was, het thema van gefrustreerd worden door mensen op wie je gesteld bent en op wie je je aangewezen voelt. Enerzijds wordt dat gesymboliseerd door het jasje van vroeger waarmee moeder hem troostte, hoewel zij hem tegelijkertijd dwong te verhuizen; anderzijds door het jasje dat ik destijds droeg, dat mij deed lijken op een vriend, terwijl ik toch de therapeut bleef die vasthield aan zijn weekendpauze en hem zodoende in de steek liet. Het lijkt erop, dat het beleven van de betekenis van mijn jasje door het bewust worden van een aantal ermee verbonden associaties en

ambivalente gevoelens in de overdracht de weg vrij maakte voor de herinnering aan het rode jasje van vroeger en de daaraan verbonden tegenstrijdige emotionele betekenissen. Dit proces lijkt, als ik op mijn aantekeningen van toen moet afgaan, op gang gekomen te zijn zonder een expliciet duidende activiteit van mijn kant, althans op dat moment.

Deze reflecties komen niet uit de lucht vallen. Zij zijn geïnspireerd door een wetenschappelijk denkkader, dat ik aan een aantal wetenschappelijke theorieën heb ontleend. De aard en status daarvan te bespreken is het centrale thema van mijn betoog.

De theorieën

In de eerste plaats werd ik geboeid door het zoeken naar een verklaring voor het opduiken van de herinnering aan de verhuizing uit de kindertijd van Oldenzaal naar Wassenaar, vermoedelijk via de associatie tussen de jassen en de context waarin zij beide figureerden. Om te begrijpen wat hier gebeurde zou ik vroeger misschien hebben verondersteld dat hier de verdringing van een jeugdherinnering werd opgeheven. Op grond van het moderne geheugenonderzoek, zowel door psychologen als neurobiologen, ben ik daar wat genuanceerder over gaan denken. Ladan heeft in zijn mooie boek *Het wandelend hoofd* (2000) de verschillende mechanismen beschreven die enerzijds bepalen in hoeverre wij nog toegang hebben tot onze kinderlijke herinneringen en anderzijds welke de vorm en inhoud daarvan zijn. Met behulp van deze mechanismen kunnen wij wat beter wetenschappelijk onderbouwd beschrijven wat voor processen er verlopen als er iets wegblijft uit het verhaal van een patiënt dat op een later moment opeens wel bereikbaar is in zijn volle emotionele betekenis. Het concept 'verdringing' vond ik al langer te globaal en te vaag; het duidt meer een probleem aan dan dat het een verklaring biedt. De psychoanalyse heeft verzuimd het werk van Freud in deze verder te ontwikkelen. Ladan beschrijft, hoe de 'herinneringscontext van dit moment' (Stern 1995) bepalend kan zijn voor het naar boven komen van bepaalde herinneringen. We zijn als het ware afhankelijk van bepaalde 'herinneringswachtwoorden', om de door hem gehanteerde terminologie te gebruiken, die de toegang tot het geheugen ontsluiten. Refereerend aan het werk van Bower en Sivers (1998) schrijft hij: 'Het is denkbaar, dat wat wij in een psychoanalyse "het opheffen van de verdringing noemen" vooral bestaat uit het scheppen van een zodanige situatie, dat de analysand zich zo min mogelijk kan laten afleiden door de buitenwereld en, in samenspraak met de analyticus, optimaal aandacht gaat geven aan zijn binnenwereld met de daar aanwezige emotionele herinneringswachtwoorden, waardoor herinneringen naar boven komen die vergeten leken' (Ladan 2000, p. 31, e.v.). Om misverstand te voorkomen, het is niet zo dat Ladan de afweer 'wegverklaart', hij onderscheidt naast het 'vergeten kind' ook nog het 'geloofende kind'. Zijn verdienste is dat hij de afweer plaatst in een ruimere neurobiologische en experimenteel-psychologische context.

In de tweede plaats zag ik, mij inlevend in de situatie van mijn patiënt, een verdrietig kind dat zich troostte met het rode jasje, het geschenk van moeder, waar hij blij mee was; daarnaast zag ik een boos kind, dat met het jasje weigerde te doen wat de bedoeling van moeder geweest moet zijn, het aantrekken. Veel later was daar mijn volwassen patiënt, die mij wel vergeleek met een vriend, maar tegelijkertijd mij zachtjes hoonde om mijn calvinistische stijfheid, daarmee toch iets van zijn boosheid over mijn afstandelijkheid tonend. In beide gevallen viel op, dat deze boosheid niet echt bewust geuit werd. Bij het theoretisch inkaderen van deze gegevens nam ik mijn toevlucht tot de in het voetspoor van Bowlby en Ainsworth ontwikkelde gehechtheidstheorie. In de beschrijving die Main (2000) geeft van de 'vermijdende' vorm van de gehechtheidspatronen bij kinderen, zoals die door nauwkeurige observatie in een standaardsituatie zijn vastgesteld, herkende ik belangrijke aspecten van het gedrag van mijn patiënt. Hij deed mij denken aan het kind dat de heftige gevoelens voor zijn moeder, opgewekt door een separatie-ervaring, ontvlucht door zich te concentreren op zijn speelgoed en zijn eigen spel zo veel mogelijk voort te zetten. Zijn gehechtheidspatroon op volwassen leeftijd leek in het verlengde daarvan te liggen, met name waar het de hierboven aangeduide omgang met negatieve gevoelens in relaties betrof. Goed hiermee te rijmen is ook dat de in het vignet vermelde herinneringen geactiveerd werden tijdens een microseparatie, een weekend, waarin de therapie onderbroken werd. De jaszjes deden mij vanuit het ontwikkelingsperspectief bovendien nog denken aan een 'transitional object'; zij leken een troostfunctie te vervullen bij onvermijdelijke separaties.

In de derde plaats viel mij iets op, dat door Freud in de *Kleine Hans* (zie Freud 1909, p. 100) ook al is beschreven. Ik bedoel: het fenomeen dat in een goedlopende analyse de analysant het voortouw neemt, actief betekenissen gaat geven aan zijn materiaal, voordat de analyticus aan duiden toekomt. Mijn patiënt voltrekt de beschreven sequens zonder bijzondere interventies van mijn kant. Ik zie een coherent stukje autobiografie ontstaan, dat hij op eigen kracht produceert. Ook dit fenomeen herinnerde mij aan een begrip, in de context van het gehechtheidsonderzoek ontstaan. De 'autobiografische competentie', een term van Holmes (1992), is toegevoegd. Het interessante van het moderne gehechtheidsonderzoek is dat het zich bezighoudt met de samenhang tussen gedragsobservationeel verkregen gegevens en gegevens omtrent de 'binnenwereld', zoals die zich uit in spel, taalproducties als verhalen, en in het vermogen tot reflectie. Holmes (1993) acht dit een cruciale ontwikkeling, omdat daarmee een brug kan worden geslagen tussen positivisme en hermeneutiek in de psychoanalytische wetenschapsbeoefening. Zo vonden Main e.a. (geciteerd bij Holmes 1993) bij kinderen een relatie tussen een patroon van veilige gehechtheid en het vermogen om een coherent verhaal over het eigen leven te vertellen. Bij volwassenen konden zij vergelijkbare relaties vaststellen (zie Holmes 1993).

Ik gebruikte ook een aantal theoretische noties niet, begrippen, die tot het gangbare psychoanalytisch wetenschappelijk referentiekader behoren. Met name maakte ik geen gebruik van begrippen als fetisjisme, castratieangst, homoseksualiteit, het Oedipuscomplex en verdringing. Niet dat de toepassing daarvan niet aannemelijk te maken zou zijn uit dit en ander materiaal van dezelfde analysant, getuige enkele recente artikelen over het fetisjisme (Richards 1989; Renik 1992; Nersessian 1998). Ik had echter twee redenen om het niet te doen. In de eerste plaats een klinisch argument, de overtuiging dat in deze fase van deze analyse de gehechtheidsproblematiek, met name het onderzoeken hoe veilig de analytische situatie was, nog steeds prevaleerde boven de andere belangrijke thema's, zoals de seksualiteit en de agressie. In de tweede plaats speelde echter ook een belangrijke rol dat de begrippen ontleend aan de cognitieve neurowetenschappen (met name het moderne psychologische en neurobiologische geheugenonderzoek) en aan de gehechtheidstheorie wetenschappelijk aanzienlijk beter onderbouwd zijn dan de klassiek psychoanalytische. Ik voel me daarom veel minder vrij om die weg te laten uit mijn beschouwingen dan de klassieke concepten. Als ik dat zou doen, zou ik me voelen als een huisarts, die verzuimt het cholesterolgehalte te bepalen bij iemand met cardiovasculaire klachten of het PSA bij een zestigjarige met prostaatklaarten en tegen zijn patiënt die hem daarop aanspreekt zou zeggen: 'Wat koop je voor al die nieuwlichterij, vroeger deden we het ook zonder, toen vertrouwden we tenminste nog op onze zintuigen en onze klinische ervaring.' U wilt nu natuurlijk terecht weten wat ik precies bedoel met 'wetenschappelijk beter onderbouwd'.

Wetenschappelijkheid

In de termen van de 'evidence-based medicine' is de empirische onderbouwing van de validiteit van de begrippen uit de gehechtheidstheorie en de concepten van de cognitieve neurowetenschappen groter dan die van de meeste klassieke psychoanalytische begrippen. Waarom is dat zo?

Klassieke analytische begrippen, zoals het Oedipuscomplex, de castratieangst, de verdringing, moeten eigenlijk opgevat worden als generalisaties van klinische indrukken; klinische indrukken omtrent psychodynamische samenhangen en de effectiviteit van de daarbij passende interventies. Hun validiteit berust op de in vele boeken en tijdschriftartikelen zonder expliciet systeem neergelegde ervaringen van vele analytici, opgedaan binnen de analytische situatie. Dat betekent niet dat er geen enkele evidentie is voor hun validiteit, maar wel dat deze evidentie wetenschappelijk niet van de sterkste soort is. Wat er ontbreekt is empirische onderbouwing van de validiteit ontleend aan sterkere vormen van wetenschappelijk onderzoek binnen en buiten de behandelingsituatie.

Ik bedoel daarmee in de eerste plaats: onderzoek binnen de behandelingsituatie dat het niveau van ongesystematiseerde casuïstiek te boven gaat. Het is

eigenlijk een schande dat wij nog steeds geen algemeen geaccepteerde methode voor gevalsbeschrijvingen hebben die wij kunnen leren aan onze opleidingen en dat we ons veelal beperken tot vignetten met een hoog gehalte aan retorische betekenis in primair theoretische artikelen. Ook dit artikel vormt daarop geen uitzondering. In een recent nummer van de *Journal of the American Psychoanalytic Association* werd daar door Michels (2000) nog eens op gewezen. Iedere clinicus, psychoanalyticus of niet, werkt in het individuele geval altijd hermeneutisch. Dat onderscheidt hem van de technicus. Maar dat is niet hetzelfde als werken 'zonder discipline', 'zonder systeem', 'onvergelijkbaar' of 'volstrekt uniek'. Luyten heeft onlangs terecht een pleidooi gevoerd voor de potentiële wetenschappelijke betekenis van de systematische psychoanalytische gevalsbeschrijving, die gebruikmaakt van de daarvoor in de sociale wetenschappen ontwikkelde methodieken (Luyten 2001). Deze is onmisbaar om een kwalitatief inzicht te krijgen in het psychoanalytische proces en de daarbij werkzame factoren. Maar ook het kwantitatieve onderzoek binnen de behandelsituatie, zoals effectonderzoek, proces- en conceptueel onderzoek, kan daartoe een belangrijke bijdrage leveren. Van dit laatste noem ik twee Nederlandse voorbeelden, te weten de studie van Van Waning over ageren (Van Waning 1994) en die van Van Strien over empathie (Van Strien 1999).

Er is echter, in de tweede plaats, nog ander onderzoek nodig, onderzoek dat de behandelsituatie overstijgt. Het hierboven genoemde onderzoek is minder geschikt voor vergelijkende effectiviteits- en doelmatigheidsstudies of voor studies naar het gewicht van etiologische factoren. Ik geef een voorbeeld. Door alleen 'gevallen' te bestuderen en deze bevindingen te generaliseren zou men gemakkelijk kunnen vervallen in het overschatten van de etiologische betekenis van bepaalde factoren voor het ontstaan van psychopathologie. De klinische waarneming dat bij borderlinepatiënten frequent seksueel misbruik in de jeugd voorkomt, moet 'gecorrigeerd' worden door het epidemiologische gegeven dat het grootste gedeelte van de mensen die daar in hun jeugd slachtoffer van geworden zijn, later geen borderlinepathologie ontwikkelt. De genese daarvan is blijkbaar veel ingewikkelder. Om dit soort studies te kunnen doen is onderzoek nodig dat systematische casuïstiek door behandelaars te boven gaat, zoals 'clinical trials', cohortonderzoek of (dier)experimenteel onderzoek.

Nog een algemene opmerking is hier op zijn plaats, die voor alle soorten onderzoek in de psychoanalyse geldt, en die helaas nog steeds actueel is. Voorzover men materiaal uit analytische behandelingen gebruikt, zal men moeten streven naar meer waarborgen voor neutrale verzameling van data door gestandaardiseerde procedures dan tot voor kort gebeurde. Het gebruik van audiovisuele methodieken in psychoanalytische behandelsituaties is nog steeds voor velen een taboe. Dit ondanks het feit, dat het schaarse wetenschappelijk onderzoek naar de effecten daarvan op het psychoanalytische proces tot nu toe geen overtuigende aanwijzingen heeft

opgeleverd voor de veronderstelde schadelijke invloed ervan (Gill e.a. 1968). We zouden ook wat meer vertrouwen kunnen hebben in de positieve ervaringen van onze collegae psychotherapeuten in dit opzicht en wat minder star kunnen vasthouden aan de fantasie dat wat wij in de 'echte' psychoanalyse doen iets onvergelijkbaar anders is. De discussie over deze kwestie roept mutatis mutandis vaak herinneringen op aan het felle verzet tegen het recht van patiënten op inzage in hun dossiers, zoals dat in het verleden in de psychiatrie bestond. De daaraan verbonden risico's voor de patiënt bleken achteraf uitsluitend te bestaan in de hoofden van de bezwaarmakende dokters. Mij is niet bekend of ooit onderzocht is of onder de analysanten echt bezwaren bestaan tegen de toepassing van audiovisuele methoden voor wetenschappelijke of andere duidelijk omschreven doeleinden.

Welnu, de begrippen uit de cognitieve neurowetenschappen en de gehechtheidstheorie bezitten *dezelfde* mate van relevantie voor reflectie over het materiaal dat geproduceerd wordt binnen de psychoanalytische situatie als hun klassieke voorgangers. De begrippen uit de gehechtheidstheorie zijn namelijk nauw verwant met de begrippen uit de objectrelatietheorie, die zo langzamerhand tot het klassieke repertoire zijn gaan behoren. Het moderne neurobiologische en psychologische geheugenonderzoek maakt het mogelijk de verschillende vormen van 'vergeten' gedifferentieerder in kaart te brengen dan alleen met het concept 'verdringing'. Dat sluit aan bij het gegeven, dat de psychoanalyticus zich in de praktijk minstens zoveel met het 'voorbewuste' bezighoudt als met het 'onbewuste' (Sandler & Sandler 1983). Kortom, deze 'moderne' concepten zijn dus in de praktijk even bruikbaar. Ze zijn *daarnaast* echter ook nog uitgebreid gevalideerd door ander, veel sterker wetenschappelijk onderzoek. Ik ga niet nader in op de explosieve ontwikkeling van het neurobiologische en psychologische onderzoek van cognitie en geheugen. Als voorbeeld noem ik hier alleen de systematische observatie van gehechtheidspatronen van kinderen in een experimentele situatie, de beroemde 'strange situation' van Ainsworth, zoals gerefereerd door Main (Main 2000); het cohortonderzoek, waarbij aldus getypeerde kinderen gedurende langere tijd, tot in de volwassenheid gevolgd werden; het systematische onderzoek naar de gehechtheidspatronen bij ouders en andere volwassenen met het 'adult attachment interview' van Main (Main 2000); de relatie van gehechtheidspatronen met psychopathologie en met de autobiografische competentie van patiënten. Dat geeft de begrippen uit de gehechtheidstheorie een voorsprong op de begrippen die veel minder of helemaal niet kunnen bogen op dit soort validering. Ik merk dat ik deze laatste begrippen, de klassieke, bij mijn reflectie over casuïstiek daarom in toenemende mate pas gebruik na toepassing van het begrippenkader dat aangereikt wordt door het moderne neurobiologische en psychologische geheugenonderzoek en het gehechtheidsonderzoek. Ik benader het materiaal van een patiënt altijd *eerst* op deze wijze en kijk in

hoeverre ik daarmee uitkom. Natuurlijk ga ik dan verder, want je kunt de klassieke begrippen niet missen; naast inzicht in gehechtheidspatronen, in de geheugenfunctie et cetera heb je inzicht in de lotgevallen van agressie en seksualiteit nodig om iemands motivatiesysteem te begrijpen. De wetenschappelijke status van de psychoanalytische begripvorming omtrent deze laatste twee is helaas nog minder onomstreden. Als clinicus heb je dus nog meer vrijheid; of je kunt ook zeggen: 'Als clinicus beschik je over nog minder vaste oriëntatiepunten.'

Theorie en praktijk

Het is nodig nu even pas op de plaats te maken. Ik kan mij voorstellen, dat iemand mij zou vragen of het wel terecht is dat ik de diagnostische validiteit van de PSA-bepaling bij verdenking van een prostaatcarcinoom vergelijk met die van het toepassen van begrippen uit de gehechtheidstheorie en de moderne neurobiologie op klinisch materiaal uit de psychoanalytische praktijk van alledag. Overschat ik de betekenis van deze begrippen dan niet? Immers, de uitslag van de PSA-bepaling kan leiden tot een totale verandering van het tot dusver gevoerde beleid. Maar zou een moderne psychoanalyticus, die geleerd heeft flexibel om te gaan met de bestaande referentiekaders maar toevallig de gehechtheidstheorie niet kent en neurobiologisch niet up-to-date is geïnformeerd, technisch in het vignet anders te werk gegaan zijn dan ik?

Sinds het klassieke essay van Van Leeuwen (1973) koesteren wij een terecht wantrouwen tegen voor de praktijk niet relevante theorievorming. Dat neemt niet weg, dat een even groot wantrouwen gerechtvaardigd is tegenover practici die zeggen zich uitsluitend te laten leiden door de eisen die de behandeling van een individuele patiënt stelt, en hun theorie daar zo nodig bij aanpassen. Niemand behandelt 'theorievrij' en de competente psychoanalyticus zal zich bij voortduring moeten blijven analyseren, ook waar het zijn theoretische parti-pris betreft. Ook de keuze van een referentiekader in een concreet geval wordt weer door een theoretisch inzicht bepaald. Er bestaat geen zuiver 'psychoanalytisch handwerk'. Het begrippenapparaat waarmee wij het materiaal van onze patiënten tegemoet treden, is in hoge mate bepalend voor de concrete techniek; voor de mate waarin wij steunen, empathie tonen, confronteren; voor de diepte van onze interpretaties en de inhoud daarvan. Maar ook voor hoe wij onze patiënten informeren als we hun iets moeten uitleggen, over indicaties, over prognoses en het verloop van therapeutische processen en dergelijke. Wij hebben daarvoor een zo consistent mogelijk begrippenapparaat nodig, dat zo veel mogelijk past in de moderne algemeen wetenschappelijke inzichten over het psychisch functioneren. Misschien was een andere psychoanalyticus in het vignet niet anders te werk gegaan; hij had er echter wel op een heel andere wijze op kunnen reflecteren, en dat zou gevolgen gehad kunnen hebben voor de wijze waarop hij de analyse verder zou hebben geleid. Zoiets is bepaald niet

ondenkbaar. Als voorbeeld noem ik de wijze waarop een psychoanalyticus die op de hoogte is van de resultaten van het moderne geheugenonderzoek, om zal gaan met herinneringen van de patiënt aan gebeurtenissen in zijn eerste levensjaar, met tijdens de analyse opkomende herinneringen aan seksueel misbruik of met vergeten zijn van bepaalde details van traumatische ervaringen.

Natuurlijk is het begrippenkader dat wij kunnen ontleen aan de moderne neurobiologische inzichten en de gehechtheidstheorie nog niet zo operationeel gemaakt, dat het op de techniek van alledag een even grote invloed heeft als de PSA-bepaling. Daarvoor moet nog veel meer onderzoek worden gedaan. Het is echter heel goed mogelijk dat in de toekomst de bepaling van het gehechtheidspatroon of zelfs neuro-imaging van bepaalde hersenfuncties of -structuren een belangrijke rol zou kunnen gaan spelen bij de indicatiestelling of bij de evaluatie van psychotherapieën of psychoanalyses! Mijn vergelijking tussen PSA-bepaling en toepassing van neurobiologie en gehechtheidstheorie in de praxis van alledag bevat dus een tweeledige boodschap. Enerzijds wijst zij op de voor psychoanalytische theorieën ongewoon grote mate van validatie door empirisch onderzoek en de daardoor gewonnen aansluiting bij het algemeen wetenschappelijk denken. Anderzijds vestigt zij de aandacht op de potentie van deze inzichten 'tools' te genereren voor de alledaagse psychoanalytische praktijk. In principe zijn de theorievorming en het wetenschappelijk onderzoek op de genoemde terreinen van een dusdanige kwaliteit, dat zij 'technische' toepassingen mogelijk maken.

Het gaat mij er hier niet om de gehechtheidstheorie of de moderne neurobiologische concepten te propageren als de dragers van een nieuw psychoanalytisch paradigma, ik gebruik ze alleen om te demonstreren hoe men moet omgaan met recente wetenschappelijke inzichten die relevant zijn voor de psychoanalyse. Men kan ze niet zomaar negeren. Maar het is goed mogelijk dat ze over vijf jaar weer vervangen of bijgesteld moeten worden. Zo gaat dat in wetenschappen in het algemeen en in het bijzonder in wetenschappen die ook nog een praxis willen funderen. Tussen praxis en wetenschap speelt zich een dialectisch proces af. Beide beïnvloeden elkaar voortdurend en geven elkaar nieuwe raadsels op. Beide hebben de opdracht die raadsels serieus te nemen op straffe van stagnatie en verstarring.

Mijn centrale stelling is dus dat mijn hierboven geschetste manier van werken geen persoonlijke hobby is, maar een consequentie van de pretentie onze analytische activiteit zo wetenschappelijk mogelijk te willen funderen. Wat wij als individu of als vereniging vaak niet lijken te willen weten, is dat wij al analyserend, niet kritiekloos kunnen blijven kiezen uit een nooit herziene catalogus van voorhanden theorieën. Wij moeten steeds opnieuw schiften en keuzes maken aan de hand van het voortschrijdend inzicht op basis van het continu ter beschikking komen van nieuwe relevante onderzoeksresultaten. Wij moeten eraan wennen dat wij geen vast bestand aan

kennis hebben en dat wij alle zeilen moeten bijzetten om de wetenschappelijke progressie bij te houden. Dat betekent onophoudelijk onze opvattingen bijstellen aan de hand van nieuwe informatie, verschuivingen van paradigma's verdragen. Het gaat niet alleen om een permanente bijscholing maar ook om een voortdurende heroriëntatie. Dat is zowel voor een individu als voor een professionele of wetenschappelijke gemeenschap een dynamisch, maar vaak ook pijnlijk proces. In de geschiedenis van de psychoanalyse (maar echt niet van die alleen) kan men daarvan vele voorbeelden vinden, waarvan ik er één bespreek.

Historia docet of de les der geschiedenis

De nu voor de psychoanalytische theorie en praktijk zo relevant geachte gehechtheidstheorie is destijds bepaald niet ontstaan uit onderzoek dat door de psychoanalyse in het Engeland van na de Tweede Wereldoorlog relevant werd geacht. Het ethologisch onderzoek van Bowlby, de vader van de 'attachment theory', zelf zijn leven lang psychoanalyticus gebleven, en geïnspireerd door zijn waarnemingen van de traumatische effecten van het ontbreken van de moeder op jonge leeftijd, werd in de psychoanalytische wereld aanvankelijk genegeerd en zelfs door velen afgewezen. Men vond Bowlby oppervlakkig, te weinig aandacht hebben voor de binnenwereld met haar fantasieën en te veel voor traumatische omgevingsfactoren. Achteraf is het wel een fascinerend gegeven, dat de naoorlogse psychoanalytische gemeenschap in Engeland, die sterk beïnvloed werd door voor het nazisme gevluchte beroepsbeoefenaars en die nog maar net bevrijd was van de permanente bedreigingen van de oorlog, zo veel moeite had om de betekenis van het deprivatietrauma theoretisch op waarde te schatten! Pas de laatste decennia is het inzicht in de grote relevantie van de gehechtheidstheorie voor de psychoanalyse van alledag doorgebroken. De voor ons in dit verband uiterst leerzame geschiedenis daarvan is helder beschreven door Holmes in een zeer lezenswaardig boek *John Bowlby and Attachment Theory* (1993). Wat we daaruit kunnen leren is dat wij als analytici, willen wij ernst maken met de wetenschappelijke onderbouwing van de psychoanalyse, niet alleen moeten afzien van het heilig verklaren van bestaande theoretische uitgangspunten maar ons ook open moeten stellen voor de ontwikkelingen van alle voor ons vak belangrijke wetenschappen.

Dat laatste heeft echter nog andere consequenties, die wij vaak ook weer niet willen weten. Het lukt namelijk alleen wanneer je als professie een levend contact met een aantal ter zake kundige wetenschappers hebt en over figuren in je eigen organisatie beschikt die een brugfunctie kunnen vervullen. Bowlby werd destijds ook afgewezen, omdat de invloedrijkste figuren in de Britse psychoanalytische wereld, Melanie Klein en Anna Freud, primair klinici waren en niet als onderzoeker waren opgeleid. Dan mis je al gauw de antenne voor wat onderzoekers belangrijk vinden en

nodig hebben om tot bloei te komen. Dat kun je alleen realiseren als je er zorg voor draagt dat je als beroepsgroep intensief contact houdt met de wetenschappelijk begaafde psychoanalytici en de wetenschappers die zich verwant voelen met de psychoanalytische benadering van het menselijk gedrag. In het algemeen gaat dat om relatief zeldzame figuren. Als professionele groep van primair behandelaars moet je ze daarom koesteren, laten merken dat je ze nodig hebt, maar ook helpen structuren voor hen te creëren, zoals samenwerkingsverbanden met universitaire afdelingen. Je moet er in ieder geval van afzien om te pretenderen dat je als psychoanalytische vereniging zelf ook nog zorg zult dragen voor het benodigde wetenschappelijk onderzoek. Dat zal niet lukken, omdat het in het algemeen erg gecompliceerd onderzoek is en de daarvoor benodigde middelen veel te omvangrijk zijn. Bovendien hebben de meeste behandelaars, binnen of buiten de psychoanalyse, geen of slechts een beperkte belangstelling of competentie voor het zelf uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek.

Dat is niet erg, maar wel een feit dat je als vereniging onder ogen moet zien. Het betekent zich *bescheiden* opstellen en proberen zich door het strategisch inzetten van personeel unies in te voegen bij de gevestigde onderzoeksafdelingen en instituten om zo belangstelling te wekken voor vraagstellingen die voor de psychoanalyse van belang zijn. Als vereniging moet je je beperken tot kwaliteitsbewaking, opleiden, archiveren en documenteren. Je mag al heel tevreden zijn als je erin slaagt de analytische ervaring van de beroepsbeoefenaars systematisch vast te leggen en protocollen te ontwikkelen voor indicatiestelling en evaluatie. Daar heeft een vereniging een instituut voor nodig dat dit soort activiteiten organiseert en bewaakt. Zonder een dergelijke organisatie zal de psychoanalyse niet aan de moderne kwaliteitseisen van consument en overheid kunnen voldoen. Dat zal het einde van de psychoanalyse als *regulaire* behandelvorm betekenen (Gunderson & Gabbard 1999).

Dit alles met succes te kunnen verwezenlijken veronderstelt wel een liberaal intellectueel klimaat, waarin men zich intern en extern veilig genoeg voelt om 'vrij' met allerlei concepten, hoe eerbiedwaardig ze ook zijn, om te gaan; anders zullen wetenschappers zich niet snel laten inspireren. Het moet mogelijk zijn een begrip als verdringing of de doelmatigheid van het aantal sessies per week van een psychoanalyse in een onderzoeksvraagstelling ter discussie te stellen (Freedman e.a. 1999). Pas als wij zo om durven gaan met de onderbouwing van onze theorieën en de daarop gebaseerde praxis, mogen wij stellen dat wij ons echt durven te realiseren wat het betekent zich uit te geven voor een beroepsgroep die zijn behandelpraxis legitimeert met het streven naar de wetenschappelijke onderbouwing ervan.

Besluit

Tot welke conclusie leiden deze overwegingen? De boven geschetste lijnen doortrekkend durf ik de volgende stelling aan: als wij ernst willen maken met de wetenschappelijke onderbouwing van de psychoanalyse, zullen wij ons moeten durven realiseren, dat er geen homogene psychoanalytische wetenschap met een eigen onderzoeksmethode bestaat; er bestaan alleen in de psychoanalytische praktijk gegenereerde vraagstellingen, die wetenschappelijk onderzocht worden met de daarvoor geschikte methode: positivistisch, hermeneutisch of pragmatisch, in ieder geval niet dogmatisch. De resultaten daarvan zullen tezamen met relevante resultaten uit biologie en menswetenschappen het wetenschappelijk fundament van de psychoanalyse vormen, net zoals zij dat voor de psychiatrie, de klinische en medische psychologie en andere vormen van praktische hulpverlening zijn. Dat betekent voor ons als psychoanalytische wetenschapsbeoefenaars en uiteindelijk ook als praktiserende psychoanalytici een naar buiten gerichte open attitude en het afzweren van elke dogmatiek. Willen wij dat echt weten, of zijn wij bang zo onze identiteit te verliezen?

Iemand zou mij inderdaad kunnen vragen naar 'het psychoanalytisch minimum' (Van Leeuwen 1973). Als alles ter discussie staat, wat is er dan nog wat psychoanalytici bindt, wat is hun 'common ground', hun identiteit? Ik denk dat men die uiteindelijk vinden kan in twee sleutelbegrippen, te weten 'reflectie' en 'motivatie'. De psychoanalyse is een methode waarmee men leert reflecteren over de eigen motivatie. Dat is in feite een moderne formulering van het antieke 'Ken uzelf'. U ziet, het onbewuste wordt hier niet expliciet in genoemd, omdat de noodzaak tot het leren van reflecteren al veronderstelt dat niet alles al bewust is. In motivatie vindt men het driftmatige en de gevoelens terug. Met deze begrippen is de psychoanalyse heel goed te positioneren in het huidige therapeutische en zelfs culturele spectrum van disciplines.

Literatuur

Bower, G.H., en H. Sivers (1998), Cognitive impact of traumatic events. *Development and Psychopathology* 10, p. 625-653.

Freedman, N., J.D. Hoffenberg, N. Vorus, e.a. (1999), The Effectiveness of Psychoanalytic Psychotherapy: The role of treatment duration, frequency of sessions, and the therapeutic relationship. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 47, p. 741-772.

Freud, S. (1909), Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen ('De kleine Hans'). *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Ziektegeschiedenissen* 1. Boom, Amsterdam, p. 15-159.

Gill, M.M., J. Simon, G. Fink, N.A. Endicott, I.H. Paul (1968), Studies in audio-recorded psychoanalysis: I. General considerations. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 16, p. 230-244.

Gunderson, G., en G.O. Gabbard (1999), The case for psychoanalytic therapies. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 47, p. 679-704.

Holmes, J. (1992), *Between Art and Science*. Routledge, Londen.

Holmes, J. (1993), *John Bowlby and Attachment Theory*. Routledge, Londen.

Ladan, A. (2000), *Het wandelend hoofd*. Boom, Amsterdam.

Leeuwen, W.F. van (1973), Het psychoanalytisch minimum. In: A.P. Cassee, P.E. Boeke, J.T. Barendregt (red.), *Klinische Psychologie in Nederland* deel I. Van Loghum Slaterus, Houten, p. 56-79.

Luyten, P. (2001), Psychoanalyse: de berichten over mijn dood zijn (opnieuw) sterk overdreven. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 7, p. 5-24.

Main, M. (2000), The organised categories of infant, child, and adult attachment: flexible vs inflexible attention under attachment related stress. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 48, p. 1055-1097.

Michels, R. (2000), The Case History. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 48, p. 355-375.

Nersessian, E. (1998), A cat as fetish: a con-

tribution to the theory of fetishism. *The International Journal of Psycho-Analysis* 79, p. 713-727.

Renik, O. (1992), Use of the analyst as a fetish. *Psychoanalytic Quarterly* 56, p. 542-563.

Richards, A.K. (1989), A romance with pain: a telephone perversion in a woman? *International Journal of Psycho-Analysis* 70, p. 153-164.

Sandler, J., en A.M. Sandler (1983), The 'second censorship', the 'three box model' and some technical implications. *International Journal of Psycho-Analysis* 64, p. 413-427.

Stern, D. (1995), *The motherhood constellation: a unified view of parent-infant psychotherapy*. Basic Books, New York.

Strien, A.P.M. van (1999), *Empathie*. Thela Thesis, Amsterdam.

Waning, A. van (1994), *Geen Woorden Maar Daden*. Thesis Publishers, Amsterdam.

Summary

The scientific underpinning of psychoanalysis is a matter of the utmost concern for the psychoanalytic community, as may be concluded from numerous papers in the leading psychoanalytic journals and official writings of psychoanalytic societies. However, it is questionable whether the consequences of this concern are in fact drawn in psychoanalytic practice and the policy-making of psychoanalytic societies. What is required is a process of permanent education in and orientation towards new scientific developments and insights relevant to psychoanalysis, for both individual psychoanalysts and psychoanalytic societies equally. The psychoanalytical validity of recent results of attachment theory and neurobiological research is demonstrated in this article by means of a vignette. The lesson that may be drawn from the history of attachment theory in psychoanalysis is the necessity of open communication between psychoanalytic societies and research institutes and universities.